

УДК 801.81:398.21(437+477)

А. І. Панкова

ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ФОЛЬКЛОРУ ПРО СКАРБИ І СКАРБОШУКАННЯ В УКРАЇНІ ТА ЧЕХІЇ

У статті здійснено огляд джерел і літератури, присвячених скарбам і скарбошуканням, від давніх часів до сьогодення. Мотив віднайдення скарбу простежуємо в міфологічних текстах майже всіх народів світу, середньовічних джерелах, літописах, хроніках, юридичних актах, пізніше – у друкованих фольклорних збірниках і газетних публікаціях. Масив досліджуваного традиційного фольклорного матеріалу є досить значним за обсягом, проте досі він не був систематизований, відповідно проаналізований та критично осмислений. Сучасний фольклор скарбошукачів узагалі не досліджувався ані українськими, ані чеськими науковцями.

Ключові слова: традиційний фольклор, скарб, скарбошукачі, скарбошукування.

В статье проанализированы тематические источники и литература о кладах и кладоискательстве от давних времен и до современности. Мотив поиска клада прослеживается в мифологических текстах большинства народов мира, средневековых источниках, летописях, хрониках, юридических актах, позднее – в печатных фольклорных сборниках и газетных публикациях. Массив исследуемого традиционного фольклорного материала достаточно объемён, но до сих пор он не был систематизирован, соответственно проанализирован и критически осмыслен. Современный фольклор кладоискателей не изучался ни украинскими, ни чешскими учеными.

Ключевые слова: традиционный фольклор, клад, кладоискатели, кладоискательство.

This article is a review of Ukrainian and Czech literature concerning treasure hunting and treasures from ancient times till nowadays. The main idea of treasure searching is found in mythological texts of almost all nations, medieval sources, chronicles, legal acts, and later – in the printed folklore collections and newspaper publications. An array of the

investigated traditional folk material is large enough, but it has not been still classified, accordingly analyzed and critically comprehended. Both Ukrainian and Czech scientists haven't investigated modern treasure hunters' folklore at all.

Keywords: traditional folklore, treasure, treasure hunters, treasure searching.

Скарбошукання як феномен культури, вірування та фольклор, пов'язані з ним, до сьогодні не мають цілісного наукового розгляду в чеській та українській науці, зокрема фольклористиці. Досі не розроблено єдиної методології збору матеріалу для досліджень. Традиційні фольклорні тексти про скарби та скарбошукачів переважно в невеликій кількості входять до різножанрових фольклорних збірників, видань експедиційних матеріалів. Вони належать до різноманітних жанрово-тематичних груп: міфологічні та демонологічні перекази, казки, байки, легенди, оповідання, анекдоти, паремії, календарно-обрядові та історичні пісні. На думку Н. Котельнікової, яка аналізувала приписи, пов'язані з викопуванням скарбу, в російській фольклорній прозі, досліджувані тексти про скарби вирізняються жанровим багатоманіттям і неоднозначністю жанрової належності, зважаючи на поліфункціональність та багатозначність образу скарбу, що і є причиною «неможливості віднесення розповідей про скарби до того чи іншого жанру без цілого ряду уточнень» [19, с. 75].

Попри вищеперелічені складності в пошуку та структуруванні досліджуваного матеріалу, його масив у чеському та українському фольклорі є значним та потребує ґрунтовного опрацювання. Ключовим є питання, чому ці тексти набули такого поширення в різних культурах і характеризуються стійкістю протягом стількох століть? Згадки про скарби та їх пошуки знаходимо у багатьох міфологічних текстах різних народів, середньовічних джерелах, літописах, хроніках, юридичних актах, пізніше – у друкованих фольклорних збір-

никах і газетних публікаціях. Тема віднайдення коштовностей і несподіваного збагачення завжди цікавила людину. Інстинкт відкладання про запас, як один з базових, дозволив людям вижити, породивши традицію накопчування надлишків у землю, яка сягає найархаїчнішого періоду в історії людської культури.

Окремі аспекти, що стосуються скарбів і скарбошукування, наявні в найстарішому зафіксованому англосаксонському епосі «Беовульф» (VII ст.), де в другій частині поеми головний герой отримує смертельне поранення від дракона, який охороняє скарби [5]. У германо-скандинавській міфології наскрізним сюжетотворчим мотивом також є пошук скарбу. Зокрема, у німецькій «Пісні про Нібелунгів», яка датується XII ст. (але й містить набагато давніші за походженням фрагменти) [5]. Власниками скарбу в епосі були різноманітні істоти, які потім стали класичними персонажами всіх текстів про заклияті скарби: карлики і велетні, дракони і чарівники, герої, воїни і пізніше – королі. Крім того, в епосі втілено головну ознаку заклитого скарбу, що прослідковується у фольклорних текстах аж до сьогодення, – здатність приносити смерть і нещастя тим, хто викраде його. Так, у «Старшій Едді», найдавнішій збірці ірландських епічних пісень, що датується XIII ст., також є згадки про карликів – темних альвів, покровителів підземних багатств, золота, які ховаються в надрах землі [5]. В ірландських фольклорних текстах такими істотами є лепрекони. Найперша відома згадка про них – у середньовічних казках – *The Saga of Fergus mac Léti* [70]. Найраніше графічне зображення цього духа знаходимо на гравюрі, що датується 1900 роком. Вони з'являються у вигляді маленьких старих бородатих чоловічків у червоному чи зеленому одязі та полюбляють розігрувати людей, які шукають їхні скарби. Лепрекони шиють взуття та всі гроші ховають у горщики, закопуючи їх там, де закінчується веселка [67, р. 519].

У «Повчанні Володимира Мономаха» (за Лаврентіївським списком 1117 р.) виголошено заборону на закопування скарбів у землю: «Смертні ми, сьогодні живі, а завтра – в гріб; це все, що ти нам дав, не наше, а твоє, доручене нам тобою на мало днів. І в землі не ховайте [скарбів], то нам великий гріх» [32]. Володимир Мономах був змушений приділити закопуванню скарбів окрему увагу у своєму «Повчанні», оскільки в часи Київської Русі це явище було досить розповсюдженим. Цей припис перегукується з біблійними текстами, опираючись на які, князь писав своє «Повчання» (Книга Левіт, 14:33). У Києво-Печерському патерику (друга Касіянівська редакція 1462 р.) теж наведено приписи щодо заборони закопування скарбів: «Не зберігайте собі скарбів на землі, де крадії підкопують їх і крадуть» [18].

Ранню згадку про розкопки та випадкові знахідки віднаходимо в актах люстрації Канівського замку, складених у 1552 році. Люстратори жаліються на збитки від «копачів з драбів (бродячих людей), які, по городищам і селищам ходячи, могили розкопують, шукаючи там обручів і перснів, моці похованих викидають, на помсту живих і невинних» [14, с. 86]. Тут же знаходимо і найпершу згадку про скарбошукування як промисел і відомості про постать самого скарбошукача. У статті «Об археологической находке в с. Ласкове, Владимир-Волынского уезда, в 1610 году», опрацьовуючи судові матеріали, Є. Де-Вітте зазначає: «В половині XVI ст. скарбошукування перетворюється в ремесло, що зосереджується в руках “копачів”, археологів XVI ст., які належали до людей бродячих» [14, с. 86].

Уже в Другому (Волинському) статуті Великого князівства Литовського (1566), до якого належали частини українських земель, вміщені не просто згадки, а законодавчі акти, спрямовані на врегулювання права власності на скарб. Статут написаний староукраїнською мовою, складений на основі звичаєвого права, великокнязівських привілеїв і норм «Руської

правди». Відтак, текст Статуту свідчить про тяглість традиції. У дев'ятому розділі, який регулює земельні права, вміщено окремих артикул під номером 20 – «Про знайдення скарбу, захованого в землі або деінде», де зазначено: якщо хтось знайшов скарб на своїй землі, то і скарб його, якщо скарб знайдено на чужій землі, то ділять його навпіл з її власником. Умисний пошук скарбів регулюється таким чином: «Якщо би хтось навмисне на чужій землі скарб шукав і знайшов, то має віддати все знайдене власнику землі» [13].

Різноманітні за жанрово-тематичною належністю фольклорні тексти, що безпосередньо або опосередковано стосувалися скарбів і скарбошування, входили до багатьох фольклорних збірників відомих вітчизняних дослідників. П. Куліш у «Записках о Южной Руси» (1856 р.; записи з Чернігівщини, Черкащини, Київщини) вміщує перекази про скарби часів Хмельниччини («Злочин і кара Юрія Хмельницького») та Гайдамаччини («Зустріч пасічника з гайдамакою») [21, с. 277–278]. У публікації Д. Яворницького «Остров Хортица на реке Днепре» («Київська старовина», 1886 р.; записи із Запоріжжя) знаходимо легенди і про місцеві закляті скарби, і про скарби запорожців [38]. У праці В. Милорадовича «Життя-буття лубенського селянина» (1903 р.; записи з Полтавщини) містяться оповіді про скарби розбійників («Про Гаркушу»), запорожців («Холодний яр»), закляті скарби («Чорний бик») тощо [23].

Окрему категорію складають регіональні збірники й публікації фольклорних матеріалів, де зафіксовано місцеві легенди та перекази. Наприклад, у збірнику В. Шухевича «Гуцульщина» подано записи про скарби Довбуша, демонічні перекази («Розмноження чортів») та оповідь про скарб м. Заслава, який шукали в руїнах замку [37]. Фольклорний матеріал Східної України представлено в записах П. Іванова – «Народні оповіді про скарби» – зокрема, знаходимо тут тексти, присвячені особливостям викопування заклятих скарбів та правильного

з ними поводження [15]. Значний за обсягом масив фольклорних текстів про викопані та «легендарні» скарби Херсонщини подано в книзі В. Гошкевича «Клады и древности Херсонской губернии» [11]. У збірнику Б. Грінченка «Из уст народа. Мало-русские рассказы, сказки и пр.» (1901) вміщено розділ «О кладах», де є 13 записів з Чернігівщини. Оповіді стосуються переважно залятих скарбів і способів їх віднайдення [12].

Актуальні для дослідження матеріали доволі часто друкувалися в дореволюційних періодичних виданнях. Цілу низку статей представлено в «Чернігівських губернських відомостях» (1838–1918). Наприклад, стаття К. Попенченка «Местечко Новые-Млины» (№ 36 за 1859 рік), де наведено відомості про місцеві народні скарби, а також скарб, знайдений у Нових Млинах; «Рассказы о кладах» М. Ісаєнка (№ 51 за 1860 рік); «О кладоискательстве местных жителей и предание – о названии дер. Хотьминовки» (№ 82 за 1887 рік). Спеціально присвячений цій темі матеріал «О кладах и кладоискательстве» опубліковано в «Харківських губернських відомостях» за 1889 рік (№ 137 та № 149). Цікавою є стаття «Про залятий скарб в с. Бокотах на Поділлі» у періодичному виданні «Католический отпуст».

У «Київській старовині» також неодноразово друкувалися матеріали, присвячені темі скарбів або зі згадками про них. Наприклад, «Клады в Киеве и его окрестностях» (№ 6, 7, 8 за 1883 рік) та публікація «Из народных рассказов о кладе» (1884), де подані матеріали від трьох різних кореспондентів [16]. Актуальними для дослідження залишаються і розвідка Н. Біляшівського «Клады великокняжеской эпохи, найденные в Киеве» (№ 7 за 1888 рік), і студія В. Милорадовича «Лесная Лубенщина» (№ 9 за 1900 рік), «Перекази про війни, скарби, розбійників». Стаття О. Левицького «Иск о вырытом тайно кладе» (1905 р., кн. 1, с. 1–4) містить аналіз судових матеріалів полтавського полкового суду, а саме позову в 1751 році козака Івана Малоусенка до своєї братової, яка не хотіла ділитися

скарбом. Окрім особливостей врегулювання права власності на скарб, що базувалися на звичаєвому праві, знаходимо цікаві народні вірування про способи їх віднайдення.

Науковий журнал «Этнографическое обозрение» (№ 4 за 1896 рік) містить цікаві записи В. Ястребова «Из народных уст: О превращениях, про змия, о кладах». Опис специфічних місцевих народних переказів і вірувань, пов'язаних зі скарбами, подає А. Ветухов у статті «Краткий обзор рукописного этнографического материала, доставленного Предварительному комитету по устройству XII археологического съезда». Серед іншого знаходимо в ній мотив затоплення отаманом в озері човна із золотом, награвованим розбійниками.

Зарубіжні вчені, які працювали на території України, теж не оминули увагою цей пласт фольклору. Про календарно-обрядові вірування на Галичині та Поділлі, пов'язані з шуканням скарбів з квіткою папороті у ніч проти Івана Купала, писали П. Пліхта та Б. Любич у праці «Соботка», виданій у 1892 році. Відомий учений, дослідник Західної України, Р. Кайндль подає свої записи про скарби Гуцульщини в розвідці «Из гуцульской народной мудрости» (1902). А. Новосельський у другому томі «Українського люду» розглядає легенди й перекази про закляті скарби. У цій праці прозові жанри, зокрема легенди й перекази, подано в художньому перекладі польською мовою. Науковець виокремлює і називає найпоширеніші сюжети й мотиви легенд та переказів: «Про палаючі гроші, про те, як хтось копав і знайшов гроші, або про те, як скарб не дався комусь викопати, а як іншому знову самі гроші показувалися в тій чи іншій постаті, як снилися, як з'являлися у сні в образі дідуся, що кликав щасливця, аби тільки пішов на означене місце і забрав скарб, що сам просився і давався до рук, – повторюють в кожному селі довгими зимовими вечорами» [58, s. 60]. Останнє уточнення вченого ще раз підтверджує думку про значну поширеність традиційних фольклорних текстів про скарби та їх пошуки.

Скарби часто фігурують у казкових фольклорних текстах. У другому томі збірника О. Афанасьєва, куди увійшли записи українських збирачів, є казка під назвою «Клад», у ній знаходимо розповсюджений мотив обдаровування скарбом бідного та покарання заздрісника, який хотів відібрати його. Розплатою за жадібність стало перетворення попа на козла, тому що він, лякаючи бідняка з метою забрати знайдений скарб, надягав козлину шкуру [26, с. 244–245].

У фольклорних текстах часто представлено вірування, що в ніч напередодні великих християнських свят саме заляті скарби «пересушуються», виходять на поверхню, «даються». Найбільше переказів пов'язано зі святом Івана Купала [1, арк. 50 а], Великоднем [2, арк. 154; 4, арк. 93 зв.] та іншими, що припадають на так звані пікові точки руху сонця. Є. Мелетинський, об'єднуючи мотив віднайдення скарбу на Івана Купала з мотивами купальського змія, вогнів, худобою, пов'язує купальський цикл міфів з основним міфом слов'янської міфології про поєдинок Перуна зі змієвидним противником [22].

Матеріали, присвячені суто скарбам, зустрічаються доволі нечасто. Найповніше інформація про скарби представлена в «Працях етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» під керівництвом П. Чубинського (1872–1879 рр.). У першому томі – «Вірування та повір'я» – є розділ «Скарб», де йдеться про заляті скарби, їх особливості та способи викопування. Ці відомості були зібрані в різних куточках України: на Лубенщині, Холмщині, Харківщині, Житомирщині та інших [34, с. 96–99]. У третьому томі – «Народний календар» – вміщено тексти, пов'язані з календарно-обрядовими віруваннями. Щодо дня Симона Зилота (10 травня за ст. ст.) у праці зазначено: «В иных местах ищут кладов золота, искателям помогает Зилот» [35, с. 184]. Розділ «О кладах» має і збірник М. Драгоманова «Малорусские народные предания и рассказы» (1876), де опубліковано 14 різноматематичних

текстів – про скарби історичних постатей, про заклияті скарби, про скарби Київщини.

Окрему категорію становлять матеріали, що стосуються скарбів історичних постатей, наприклад, перекази про скарби козаків, гайдамаків, опришків, Довбуша, Кобилиці тощо. «Народні оповідання про опришків», зібрані В. Гнатюком та опубліковані в 1910 році, до сьогодні залишаються найповнішим збірником фольклорних текстів про скарби – переказів, легенд, пісень та коломиенок [25]. У праці Я. Новицького «Запорожские и гайдамацкие клады: Малорусские народные предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1873–1906 гг.» містяться оповіді про те, як запорожці заклинали скарби [30, с. 67], топонімічні перекази з вказівками на місця, де козаки закопували скарби [30, с. 54–55]. У додатках до роботи Я. Новицького «Острів Хортиця на Дніпрі...» подано записи 15 переказів, що їх переповідають «діди», про скарби козаків-запорожців [31]. Праця Д. Яворницького «По следам запорожцев» дає можливість прослідкувати, що оповіді про скарби козаків побутували далеко за межами їх земель [39, с. 139]. Власне оповіді про скарби певних історичних персоналій віднаходимо в таких збірниках: «Славний ватажок опришків: Народ про Довбуша» [33], а також «Народ про Кобилицю» [27] та інших. В. Гнатюк у критичній праці «Словацький опришок Яношік в народній поезії» (1899) робить спробу порівняти та проаналізувати українські та словацькі (які були поширеними і на території Чехії) пісні про народних героїв. Автор доходить висновку, що в Україну вони потрапили із західнослов'янських територій, допускаючи вплив подібних історичних умов життя народів [10].

Слабко висвітлена в спеціальній літературі і постать самого скарбошукача. Записи, здійснені В. Кравченком 1925 року на Волині, свідчать: його найчастотніша ознака – «щасливий» [3, арк. 117]. Той, хто свідомо йде на пошуки скарбів, а особливо заклиятих, має бути мужнім та безстрашним. За народ-

ними віруваннями, скарбошукач має бути не дуже набожною людиною: «Котрий чоловік дуже вірує в Бога, до тей ни одкопає грошей, його чорти не допусцяць» [1, арк. 50 а]. Також вірили, що не кожен може знайти скарб, а тільки той «кому на роду написано» [34, с. 98].

Однією з перших аналітичних праць про скарбошукання і найґрунтовнішою є книга «Клады и древности Херсонской губернии» (1903) В. Гошкевича. Автор подає для ознайомлення значну кількість фольклорних текстів та робить спробу критичного осмислення такого явища, як скарбошукання [11]. У книзі науковець вперше серйозно ставить питання, хто ж такий скарбошукач, порівнює «старих» і «нових» пошуковців, намагається з'ясувати, хто ж має право викопувати скарби, і подає найцікавіший розділ – «Скарбошукання як душевна хвороба». У другій частині зібрано матеріал переважно для просвічення пошуковців: як правильно копати та хто має право це робити.

На окрему увагу заслуговує науково-популярне видання українського історика М. Котляра «Скарбошукання та нумізматика» (1974) [20]. І хоч основною сферою інтересів дослідника була нумізматика та особливості грошового обігу в Україні в різні історичні періоди, проте в цій роботі зроблено спробу проаналізувати та пояснити: хто, як, чому і коли закопував скарби. Автор успішно використовує для цього як історичні та археологічні джерела, так і фольклорний матеріал.

Монографія відомого історика М. Брайчевського «Скарби знайдені і не знайдені» (1992) призначена переважно для археологів, істориків, краєзнавців, проте науковець широко використовує і фольклорний матеріал. Дослідник робить спробу з'ясувати причини, що спонукали людей до закопування коштовностей, окреслити часовий період та визначити хто ж вони такі, скарбошукачі. Окремо ставить питання про те, чи існують насправді скарби конкретних історичних постатей.

До основної функції скарбів як збагачення автор додає соціальну (регулювання кількості грошового металу, що перебуває в обігу) та естетичну – «щоб тішити око власника» [7, с. 52]. Остання стосується скарбів, що складаються з прикрас та коштовностей.

Окремої уваги заслуговує робота українського вченого В. Фісуна «Скарби та скарбошукання в українських народних легендах та переказах». У збірнику представлено понад 500 фольклорних текстів, записаних протягом XIX–XX ст. на території України і передрукованих з різноманітних видань, а також експедиційні та архівні матеріали, що були опубліковані вперше. Науковець спробував систематизувати зібраний матеріал, умовно поділивши його на дві основні підгрупи: історичні та міфологічно-фантастичні перекази. Учений також склав тематичний покажчик текстів про скарби та скарбошукання [36].

З останніх наукових праць фольклористів, присвячених виключно скарбошуканню, варто відзначити статтю російської дослідниці Н. Котельнікової «Нормативы, связанные с обретеніем клада, в русской фольклорной прозе» [19]. Авторка класифікує прескрипції та норми, пов'язані з викопуванням скарбу, та робить спробу їх критичного аналізу. І хоча досліджувані тексти складають порівняно незначну частину всього масиву фольклорних текстів про скарби та скарбошукання, на початку статті порушено важливі питання щодо складності жанрової класифікації матеріалу.

Основні жанри чеських фольклорних текстів про скарби – мемуари і фабулати, перекази і легенди, оповідання. Зустрічаються згадки про скарби також і у збірниках паремій, наприклад, Ф. Челаковського *Mudrosloví národu slovanského v příslovích* (1978) [44]. Чеські фольклорні тексти про скарбошукання вміщено в монографічних виданнях, присвячених окремим регіонам: Ф. Слами *Slezské pohádky a pověsti. Slezská*

kronika (1893) [66], Й. Єха *Lidová vyprávění z Kladska* (1959) [54], Б. Кулди *Pohádky a pověsti z Rožnovska* (1963) [57], Й. Баара *Chodské písně a pohádky* (1975) [40].

Окрему групу чеських фольклорних текстів складають легенди, бувальщини, перекази про скарби та їхніх охоронців. Вони, як і подібні тексти в традиціях інших народів, пов'язані з універсальним, первинним, базовим уявленням про родючість землі, її наповненість усіма багатствами, а також, відповідно, духами тих чи інших місцевостей – полів, лісів, гір, печер, які уособлюють сили землі. За Є. Мелетинським, покровителями скарбів є демонічні істоти, представники «нижчої міфології», що належать до духів (демонів) і протиставляються вищим богам та офіційному на цей момент культу в конкретному народі [29]. Учений виділяє їх в окрему категорію карликів: «Міфологічні тератологічні істоти <...> їм властиві функції “хазяїв”». У європейській традиції вони мають низку хтонічних ознак і пов'язані з горами, ковальським ремеслом, золотом і металами, охороняють скарби [17].

Зважаючи на те, що Чехія – країна гір та височин, персоніфікованим уявленням про духа, який береже скарби, заховані від шукачів у горах, став образ, іменований на честь високогір'я Крконоше, – Крконош (*Krakonoš*, варіант, ближчий до німецького, – *Rýbrcoul*). Він є уособленням сил землі – володаря скарбів. Найчастіше цей образ зустрічається в казках, і є цілий ряд збірників, присвячених виключно йому. Наприклад, *Nejkrásnější pohádky, báchorky a pověsti o pánu na krkonošských horách* (1905) [49], *Krkonošská pohádka* (1992) [69], *Anče a Kuba mají Kubíčka* (1993) [68], *Než Krakonošovi narostly vousy* (1993) [63], *Moje knížka o Krakonošovi: Dva tucty příběhů o pánu Krakonoš a tři k tomu* (1998) [65], *Když Krakonoš nekouká* (2002) [52] та інші.

Мотив скарбошування наявний у текстах чеських казок «Рюбецаль і принцеса», «Гірський дух і зубодер», «Гірський дух та матінка Ільза», «Рюбецаль», опублікованих у збірнику

К. Ербена *České národní pohádky* [47]. Надзвичайно популярною у чехів була постать Рюбецяля, Репочета, яка з часом розвинулася в доволі деталізований образ духа – покровителя скарбів. У чеських казках він є амбівалентним: Рюбецаль обдаровує знахідками та карає за нахабність, закидує камінням (як дух гірських стихій). Зовнішність його змальовується по-різному – від карлика до велетня. Він може за власним бажанням втілюватись у звичайну людину або тварину. У казках Рубецаль і «повелитель карликів в образі рудокопа», і «велетень-людодід», і «рудобородий вугільник», і «сірий монах», і «Господар гір». Свій скарб Рюбецаль зберігає у підсвіченій блакитними вогниками великій гірській печері в мідному казані, наповненому талерами. І хоч у всіх описах домінує негативне семантичне навантаження образу, проте у змалюванні власне дій духа простежується мотив встановлення справедливості: покарання за скупість, жадібність, обман, пов'язаний із грошима; обдаровування знедолених, бідних, людей у відчаї, винагорода за чесність. У чеських казках вчувається функціональна близькість образу Рубецяля до образу народних месників Чехії та України – Яношика та Довбуша.

У казці «Скарбошукач» зі збірки І. Музеуса «Народні казки та легенди», написаної на основі народних переказів, знаходимо опис духа – покровителя скарбів місцевості, взятий упорядником, за його словами, зі старовинного манускрипту: «Кудлате волосся покривало усе його тіло, борода доходила до пупа, на голові був вінок, а навколо стегон – широкий пояс із дубового листа. У правій руці тримав ялинку, висмикнуту із корінням» [24]. Дух детально розповідає пастухові, як треба діяти, щоб викопати заклятий на померлого власника скарб. Краконош вмовляє це зробити, зазначаючи, що він оберігав скарб сімсот років, але час його збіг, і він хоче віддати його кому-небудь. Як за українськими, так і за чеськими народними віруваннями, скарби та закриті двері відкриває розрив-трава.

Графічне зображення духа – покровителя скарбів знаходимо на карті земель Чехії та Польщі (1561 р., *Helwigova mapa Slezska*), автором якої є вчений і магістр педагогії Мартін Хельвіг [48]. Ця карта Силезії (Чехія) багато ілюстрована, зокрема, на території гірського масиву Крконоше (*Krkonoše*) вміщено зображення Краконоша. Підписане воно німецькою мовою – Рубецаль (*Rübezahl*, аналог чеською – *Rýbrcoul, Řepočet*), як і всі позначки на карті, тому що в час її створення Чехія була під німецькою владою. Краконоша зображено, як справжнього демона – із рогами, копитами, хвостом.

У чеському фольклорі важливе місце посідають тексти про скарби історичних постатей. Найпоширенішими є перекази про скарби розбійників, так званий збойницький фольклор. Його розквіт припадає на XVIII ст. У збірниках народної поезії знаходимо пісні, у яких ідеться про скарби збойників. Наприклад, у чеському фольклорному збірнику *Perečko belavé, červený dolomán. Sborník zbojnickéj a vojenskej ľudovej poézie* (1955) знаходимо уривки про закопування награваних скарбів:

*Hej, a vy syrajte
Peniaze do jamy,
Nech ich netrovíme,
Ani my, ani vy!* [64, s. 68–69].

В українському і чеському фольклорі на рівні сюжетів, мотивів, а також образів збойників і опришків простежуються близькі паралелі. Проте збойницькі пісні, видозмінюючись з плином часу, трансформувалися і вже в XIX – на початку XX ст. широко побутували в народі не як історичні, а як ярмаркові пісні розважального характеру, «посідаючи важливе місце в сільському та міському пісенному репертуарі різноманітних європейських народів» [6, с. 108]. Як зауважує П. Богатирьов, цей міжжанровий перехід відбувся завдяки контрасту між строфічною композицією і прозаїчним стилем пісень.

Унаслідок цього тексти героїчного стилю, підсилені гротескними засобами, стали пародійними [6, с. 98]. Зразки таких побутових і ярмаркових пісень розважального характеру можемо знайти у праці Й. Горака *Parodie v českých a slovenských lidových písních* [50]; а чеські ярмаркові, або «крамарчинські», пісні у *České písně kramářské* [45].

Легенди про словацького народного героя Яношика досить поширені в Чехії і складають окрему категорію текстів про скарби історичних постатей. Типологічно цей образ надзвичайно схожий з образом Довбуша в українському фольклорі. Спільними рисами обох героїв є походження з простої селянської родини, сміливість та вправність у бою, чудові організаторські здібності в керуванні загоном, відбирання грошей і коштовностей у багатих та обдаровування бідних, переховування надлишку грошей у землі, печерах, дуплах дерев у горах і лісах. Навіть народилися народні месники приблизно в один і той же час: Яношик – у 1688 році, Довбуш – у 1700. У чеському етнографічному часопису *Česky lid* міститься низка публікацій про Яношика: *Zbojství Jura Janošíka. Soudní výslech a odsouzení 1713* Є. Горського [51], *Janošík a zbojníci* [53]. Деякі чеські збірники легенд та переказів повністю присвячені цьому народному герою, наприклад, збірник М. Малого *Janošík* [59], В. Цібули *Janošík* [42], А. Цаги *Janošík, Legenda o zbojnickém hrdinovi* [41]. У праці А. Їрасека «Старі перекази Чехії» (*Staré pověsti české*) матеріали щодо нього представлені в окремому розділі [55, s. 329–341]. Відомості про Яношика і його скарби зустрічаються в історичних розвідках чеських учених: Й. Кочиша *Neznámy Janošík* [56] та Й. Магена *Janošík: tragedie o pěti dějstvích* [60].

Із сучасних чеських досліджень традиційного фольклору про скарби варто відзначити працю Ярослава Отченашека *Zkamenělá žába aneb kámen a kamení ve folkloru* (2009). У цій роботі описуються чеські заклияті скарби і способи їх віднайден-

ня [61]. Особливої уваги заслуговує розвідка науковця, присвячена безпосередньо скарбам, – *Pověsti o pokladech – receptce zaslouženého a nezaslouženého daru* (2013). Дослідник поділяє скарби на три види: 1) незрозумілого походження; 2) надприродного походження; 3) закопані навмисне. Скарби також поділяються на закляті та незакляті. Серед заклятих у свою чергу розрізняють ті, що охороняються, й ті, що не охороняються. Праця Я. Отченашека є однією з небагатьох спроб аналізу чеського фольклору про скарби [62].

Чеськими вченими, як і українськими, сучасний фольклор скарбошукачів досі не досліджувався. У чеській пресі в останні роки все частіше з'являються журналістські публікації та інтерв'ю, що дають необхідну інформацію про фольклор цього тематичного циклу, наприклад, Р. Догналя *Kde narazíte na hledače s detektorem, tam může být válečný poklad* [46] та *Co s hledači pokladů? Využit je i s jejich detektory při průzkumech* [43].

Отже, проаналізувавши публікації, що містять фольклорні тексти про скарби та скарбошукування українських і чеських учених, можемо зробити певні висновки. Цей масив традиційного фольклорного матеріалу є досить значним за обсягом та вирізняється різноманітними жанрово-тематичними характеристиками. Роботу над аналізом досліджуваних текстів ускладнює їх розпорошеність по різнотематичних та різножанрових збірниках і виданнях. Це стало наслідком відсутності єдиної методології збору фольклорного матеріалу та його класифікації. Також дослідники зазвичай не йшли далі простої фіксації текстів, і їхні праці найчастіше не містять будь-яких гіпотез та наукового аналізу. Тому досі цей матеріал не був систематизований, належним чином проаналізований та критично осмислений. Сучасний фольклор скарбошукачів узагалі не досліджувався ані українськими, ані чеськими науковцями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (далі – АНФРФ ІМФЕ), ф. 15-3, од. зб. 154.
2. АНФРФ ІМФЕ, ф. 15-3, од. зб. 205.
3. АНФРФ ІМФЕ, ф. 15-3, од. зб. 215.
4. АНФРФ ІМФЕ, ф. 15, од. зб. 211 д.
5. Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. – Москва : Художественная литература, 1975. – 751 с. – (Библиотека всемирной литературы, т. 9).
6. *Богатырев П. П.* Словацкие эпические рассказы и лиро-эпические песни (Збойницький цикл) / П. П. Богатырев. – Москва, 1963. – 192 с.
7. *Брайчевський М. Ю.* Скарби знайдені і незнайдені / М. Ю. Брайчевський. – Київ : Наукова думка, 1992. – 88 с.
8. *Будівський П.* Образ Олекси Довбуша у фольклорних творах, виданих В. Гнатюком // Роль В. Гнатюка у розвитку української національної культури : тези доп. і повід. наук. конф., присвяченої 120-річчю від народж. В. Гнатюка. – Тернопіль, 1991. – С. 83–86.
9. *Гнатюк В.* Народні оповідання про опришків // Етнографічний збірник. – Львів : Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1910. – Т. XXVI. – С. 56–275.
10. *Гнатюк В.* Словацький опришок Яношік в народній поезії // *Гнатюк В. М.* Вибрані статті про народну творчість / упоряд., вступ. ст. та приміт. М. Т. Яценка. – Київ : Наукова думка, 1966. – С. 96–137.
11. *Гошкевич В. И.* Клады и древности Херсонской губернии / В. И. Гошкевич. – Херсон, 1903. – 176 с.
12. *Гринченко Б. Д.* О кладах // Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. – Чернигов, 1901. – С. 177–188.
13. Другий (Волинський) статут Великого князівства Литовського 1566 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://litopys.org.ua/statut2/st1566_10.htm.
14. *Де-Витте С.* Об археологической находке в с. Ласкове, Владимир-Вольнского уезда, в 1610 году // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1900. – Кн. 14. – Вып. 2. – С. 85–101.
15. *Иванов П.* Народные рассказы о кладах // Харьковский сборник. – Харьков, 1890. – Вып. 4. – Отд. II. – С. 40–41.
16. Из народных рассказов о кладе // Киевская старина. – 1884. – № 11. – С. 545–550.

17. Карлики [Электронный ресурс] // Мифологический словарь / гл. ред. Е. М. Мелетинский. – Москва : Советская энциклопедия, 1991. – Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/mif/>.

18. Києво-Печерський патерик (за другою Касіянівською редакцією (1462 р.)) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/paterikon/paterikon.htm>.

19. *Котельникова Н. Е.* Нормативы, связанные с обретением клада, в русской фольклорной прозе // Славянская традиционная культура и современный мир. Сб. материалов научной конференции. – Москва : Государственный республиканский центр русского фольклора, 2005. – Вып. 8. – С. 75–81.

20. *Котляр М. Ф.* Скарбошукання та нумізматика / М. Ф. Котляр. – Київ : Наукова думка, 1974. – 128 с.

21. *Куліш П.* Записки о Южной Руси. – 1856. – Т. 1. – 322 с.

22. Купала [Электронный ресурс] // Мифологический словарь / гл. ред. Е. М. Мелетинский. – Москва : Советская энциклопедия, 1991. – Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/mif/>.

23. *Милорадович В.* Життя-буття лубенського селянина // Киевская старина. – 1902. – № 4. – С. 110–135.

24. *Музеус И. К. А.* Народные сказки и легенды [Электронный ресурс] / пер. с нем. В. Пугачева. – Москва, 2005. – Режим доступа : http://musaeus.narod.ru/15_klad.html.

25. Народні оповідання про опиришків, зібрані В. Гнатюком // Етнографічний збірник НТШ. – Львів, 1910. – Т. 26. – С. 3–17.

26. Народные русские сказки А. Н. Афанасьева : в 3 т. – Москва : Наука. – 1985. – Т. 2. – 511 с. – (Литературные памятники).

27. Народ про Кобилицю. – Київ, 1968. – 184 с.

28. *Неклюдов С. Ю.* Семантика фольклорного текста и «знание традиции» // Славянская традиционная культура и современный мир. Сборник материалов научной конференции / сост. В. Е. Добровольская, Н. В. Котельникова. – Москва : ГРЦРФ, 2005. – Вып. 8. – С. 22–41.

29. Низшая мифология [Электронный ресурс] // Мифологический словарь / гл. ред. Е. М. Мелетинский. – Москва : Советская энциклопедия, 1991. – Режим доступа : <http://www.bibliotekar.ru/mif/>.

30. *Новицкий Я. П.* Запорожские и гайдамацкие клады: Малорусские народные предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1873–1906 гг. – Александровск : Тип. Б. Штерна, 1908. – 76 с.

31. *Новицкий Я. П.* Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности // *Новицкий Я. П.* Твори : у 5 т. / упоряд. А. Бойко. – Запоріж-

жя : Тандем-У, 2007. – Т. 1. – 508 с. – (Серія «Старожитності Південної України» ; вип. 1).

32. Повчання Володимира Мономаха за Лаврентіївським списком 1117 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>.

33. Славний ватажок опришків: Народ про Довбуша / упоряд., вступ. ст., прим. та словник П. О. Будівський. – Київ, 1994. – 345 с.

34. Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, собранные П. П. Чубинским : в 7 т. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. 1. – 468 с.

35. Труды Этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, собранные П. П. Чубинским : в 7 т. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. 3. – 486 с.

36. *Фісун В. П.* Скарби та скарбошукання в українських народних легендах та переказах / В. П. Фісун. – Київ, 2002. – 430 с.

37. *Шухевич В.* Гуцульщина : у 5 ч. / В. Шухевич. – Львів, 1908. – Ч. 5. – 300 с.

38. *Яворницький Д. И.* Остров Хортица на реке Днепре [Электронный ресурс] / Д. И. Яворницький // Київська старовина. – 1886. – Режим доступа : <http://zounb.zp.ua/resource/scarbnicya/xortitsaf.html>.

39. *Яворницький Д. И.* По следам запорожцев. – Санкт-Петербург, 1898.

40. *Vaar J. Š.* Chodské písně a pohádky. – Praha : Odeon, 1975.

41. *Saha A.* Jánošík, Legenda o zbojnickém hrdinovi. – Praha : XYZ, 2009. – 280 s.

42. *Cibula V.* Jánošík. – Praha : Albatros, 1981.

43. Co s hledači pokladů? Využit je i s jejich detektory při průzkumech [Електронний ресурс] // Zdroj. – Режим доступу : <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/regiony/olomoucky-kraj/1026349-co-s-hledaci-pokladu-vyuzit-je-i-s-jejich-detektory-pri-pruzkumech>.

44. *Čelakovský F. L.* Mudrosloví národu slovanského v příslovích. – Praha, 1978.

45. *České písně kramářské / B. Václavek, R. Smetana.* – Praha, 1937.

46. *Dohnal R.* Kde narazíte na hledače s detektorem, tam může být válečný poklad [Електронний ресурс] // iDNES. – Режим доступу : http://hobby.idnes.cz/hledaci-lovci-pokladu-detektor-detektorar-mrcasnik-fhc-/hobby-domov.aspx?c=A140605_112444_hobby-domov_mce.

47. *Erben K. J.* České národní pohádky. – Praha : SNKLHU, 1955.

48. *Grim T.* Vývoj slezské kartografie do počátku 18. Století : Disertační práce [Електронний ресурс]. – Masarykova univerzita. – Přírodovědecká fakulta, 2005. – Режим доступа : http://is.muni.cz/th/4908/prif_d/.
49. *Grossmannová-Brodská L.* Nejkrásnější pohádky, báchorky a pověsti o pánu na krkonošských horách. – Praha, 1905. – 398 s.
50. *Horák J.* Parodie v českých a slovenských lidových písních (Ukázka se souborné rozpravy) // Československá ethnographie. – 1954. – S. 325–326.
51. *Horský E.* Zbojství Jura Janošíka. Soudní výslech a odsouzení 1713 // Český lid. – 1912. – R. XXI. – S. 270–276.
52. *Janalík F.* Když Krakonoš nekouká. – Praha, 2002.
53. Janošík a zbojníci. S vyobrazením 1713 // Český lid. – 1911. – R. XX. – S. 379.
54. *Jech J.* Lidová vyprávění z Kladska. – Praha : SNKLHU, 1959.
55. *Jirásek A.* Staré pověsti české. – Praha : Jos. R. Vilímek, 1921. – 375 s.
56. *Kočiš J.* Neznámý Jánošík. – Martin : Osveta, 1989.
57. *Kulda B. M.* Pohádky a pověsti z Rožnovska. – Praha : SNKLHU, 1963.
58. Lud ukraiński, jego pieśni, bajki, podania, klechdy, zabobony, obrzędy, zwyczae, przysłowia, zagadki, zamawiania, sekreta lekarskie, ubiory, tańcy, gry i t. d. zebrał i stosownemi uwagami objaśnił Antoni Nowoselski. – Wilno, 1857. – T. II. – 282 s.
59. *Malý M.* Jánošík. Státní nakladatelství národní knihy. – Praha, 1956. – 133 s.
60. *Mahen J.* Jánošík: tragedie o pěti dějstvích. – Královské Vinohrady : Plaček, 1910.
61. *Otčenášek J.* Zkamenělá žába aneb kámen a kamení ve folkloru // Kámen. – 2009. – R. 2 (15). – S. 63–67.
62. *Otčenášek J.* Pověsti o pokladech – recepcie zasluženého a nezasluženého daru [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.ff.cuni.cz/FF-72-version1-teze_otcenasek.pdf.
63. *Pelcová L.* Než Krakonošovi narostly vousy. – Petrklíč, 1993. – 78 s.
64. Perečko belavé, červený dolomán. Sborník zbojníckej a vojenskej ľudovej poézie. – Praha : Naše Vojsko, 1955. – 279 s.
65. *Preussler Otfried, Ladislav Josef, Beran a Adolf Born.* Moje knížka o Krakonošovi: Dva tučty příběhů o pánu Krakonoš a tři k tomu. – Praha : Výchrad, 1998. – 139 s.
66. *Sláma F.* Slezské pohádky a pověsti. Slezská kronika. – Opava, 1893.
67. *Squire C.* Mythology of the Celtic People. – London, 1912.
68. *Šimková B.* Anče a Kuba mají Kubička. – Praha : Motto, 2005.

69. Šimková B. Krkonošská pohádka (podle námětu Marie Kubátové). – Liberec : King, 1992.

70. The Saga of Fergusmac Léti / D. A. Binchy (ed. & trans.) // Eriu. – 1952. – V. 16. – P. 33–48.

SUMMARY

The given article is a review of Ukrainian and Czech literature concerning treasure searching and treasures from ancient times till nowadays. It is a scrutiny of these issues in Czech and Ukrainian historiography. The main idea of treasure-hunting is found in mythological texts of almost all the nations, medieval sources, chronicles, legal acts, and later – in the printed folklore collections and newspaper publications.

An array of the investigated traditional folk material is large enough and differs with the variety of genre-themed features: demonological and mythological tales, fairy tales, fables, legends, stories, jokes, calendar-ritual texts, proverbs and historical songs. The work is complicated with gathering information without a unique methodology. The sources containing eclectic materials (from legal documents to newspaper articles), recorded folklore texts relating treasure hunting often do not carry any hypotheses and logical analysis and are mostly included in various folk collections, forwarding publications in small amounts. Generally the researchers haven't done more than a simple fixing of the texts. That's why it is not still classified, accordingly analyzed and critically comprehended.

During the XVIII–XX centuries Ukrainian and Czech researchers collected a significant actual material about treasure. Actually the treasure searcher figure is described relatively by the way. The common feature of the Ukrainian and Czech folklore includes legends and stories about sworn treasures, the treasures of historical figures, the tales about the treasure of the local patron spirits.

Both Ukrainian and Czech scientists haven't investigated modern treasure hunters' folklore at all.

Keywords: traditional folklore, treasure, treasure hunters, treasure searching.